

Səkinə Hüseyn qızı Mahmudova
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
cakkow.mahmudova95@gmail.com

ORTA ƏSR NAXÇIVAN BƏDİİ SƏNƏTKARLIĞININ İNKİŞAFI

Açar sözlər: Orta əsrlər, Naxçıvan, bədii sənətkarlıq, dulusçuluq, xalça, metalışləmə, misgərlik, zərgərlik
Key words: Middle-age century, Nakhchivan, artistic craft, pottery, carpet, metalworking, copper, jewelry.
Ключевые слова: Средневековый, Нахчыван, художественное ремесло, керамика, ковер, металл, медник, ювелирные изделия

Qədim dövrdə olduğu kimi orta əsrlərdə də sənətkarlıq öz xüsusiyyətləri ilə fərqlənirdi. Belə ki, həyat daim davamiyyətdə və inkişafdadır. Hər şey daim yenilənir və ya başqası ilə əvəz olunur. Məhz orta əsrlərdə də həyat və eyni zamanda sənətkarlıq olduğu kimi qala bilməzdi. Orta əsrlərdə Azərbaycanın digər şəhərləri kimi Naxçıvan şəhəri də sənətkarlıq mərkəzlərindən biri idi. Burada sənətkarlıq əsasən kənddə yox, şəhərlərdə cəmlənmişdi. IV-V əsrlərdən etibarən Naxçıvan özünü sənətkarlıq mərkəzi kimi göstərməyə başlamışdı. Orta əsrlərdə Naxçıvan nəinki Azərbaycanda həmçinin Yaxın və Orta şərqdə ən çox inkişaf etmiş şəhərlərdən birinə çevrildi. [1] Təbii ki, bu ticarət əlaqələri sayəsində başa gəlmişdi.

Orta əsrlərdən etibarən sənət məkanında duyulması ixtisaslaşma baş verdi. [2] Bu cür əmək bölgüsü dulusçuluqda da özünü göstərdi. Belə ki, saxsı qab hazırlayan ustalar artıq müstəqil fəaliyyət göstərirdilər. Bir çox tədqiqatçıların fikrinə görə Azərbaycanda ilk orta əsrlərdə dulusçuluq sənətində tənəzzül baş vermişdir. Buna əsaslı səbəb kimi isə müharibələri və yadelli hücumlarını göstəririlər. Belə bir halda iqtisadiyyatın zəifləməsi labüd idi.

Bildiyimiz kimi Naxçıvan sənətkarlığında xüsusi yeri olan dulusçuluq sənəti orta əsrdə də inkişafını davam etdirirdi. Qeyd olunan səbəbləri nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Azərbaycanda dulusçuluq ilk orta əsrlərin sonlarından daha da canlanmağa başladı. Aparılan arxeoloji araşdırmalar da göstərir ki, Naxçıvan bölgəsində tapılan dulusçuluq məmulatları daha çox ilk orta əsrlərin sonlarına təsadüf edir. Erkən orta əsrə aid arxeoloji məmulatlar Naxçıvanın müxtəlif ərazisindən aşkar olunmuşdur. Şərur rayonunun Havuş kəndində Tamaşalı adlı yaşayış yeri belə məskənlərdən olmuşdur. Qazıntılar nəticəsində yaşayış yerinin ikinci mədəni təbəqəsindən erkən orta əsrlərə aid keramika məmulatı aşkar olunmuşdur. Digər yaşayış yeri olan Şahbuz rayonunun Biçənək kəndi yaxınlığında yerləşən Çəpər Obasından çəhrayı rəngli keramika parçaları əldə edilmişdir. Eyni zamanda Sədərək rayonunun Sədərək kəndindən şimalda yerləşən Əjdahan mağarasından və Şahbuz rayonunda Kolanı adlı yaşayış yerindən erkən orta əsrlərə aid keramika məmulatları aşkar olunmuşdur. [3] Saxsı qablar xüsusilə məişətdə əsas yer tuturdu və buna görə də saxsı qaba olan tələbat orta əsrlərdə də davam edirdi. Söhbət orta əsrlərdən gedirsə, sözsüz o vaxtlar daha çox tələb olunan məhsulların istehsalı tələb olunurdu. Buna görə də Naxçıvan dulusçuları IX-XII əsrlərdə kasa, boşqab, piyalə, dolça, ədviyyat qabları, çırağ və s. kimi şirli qabları istehsal edirdilər. Sadaladığımız qabların hər biri şübhəsiz ki, məişətdə istifadəyə olduqca yararlı idi. Zamanında hər bir şeyin yaranmasına və inkişafına təkan verən müəyyən qanunların və ya zəruriyyətlərin ortaya çıxması da təbii idi. Məhz orta əsrlərdə dulusçuluq sənətinin inkişafına şərait yaradan amillərdən biri də islam dininin qaydaları olmuşdur. Ənənəyə əsasən yemək üçün istifadə olunan qablar saxsıdan və ya ağacdan olmalı idi. [4] Müasir dövrün insanları daha çox estetikliyə önəm versələr də orta əsrdə yaşayan insanlar əksinə müəyyən qaydalara, çərçivəyə uyğun hərəkət edirdilər. Orta əsrlərə aid saxsı qablar kifayət qədər aşkar olunsaydı da mənbələrə əsasən qeyd edə bilərik ki, bir çoxunun təxminən orta əsrlərə aid olduğu bildirilir. Buna görə də onların yaranma tarixini dövrəşdirməkdə çətinlik yaranır. Bu da onu göstərir ki, orta əsrlər dövrü kifayət qədər tədqiq olunmamışdır. Son orta əsrlərə aid saxsı məmulatları bizə daha çox məlumdur. Ordubad şəhərində yerləşən Əfqan qalasından, Əshabi-kəhf asfalt yolunun sağ tərəfində yerləşən Haçaparaq adlı arxeoloji abidədən, Ordubad rayonunun Xanağa kəndindən, Kəngərli rayonunun Xok kəndi yaxınlığında yerləşən Xaraba Karvansaray arxeoloji abidəsindən, Culfa rayonunun Göynük kəndi yaxınlığında yerləşən Köhnə Külüs abidəsindən, Şərur rayonunda Kürçübayat arxeoloji abidəsindən və digər ərazilərdən son orta əsrə aid şirli və şirsiz keramika məmulatı aşkar olunmuşdur. Təəssüflər olsun ki, məmulatların çoxu parçalar halında aşkar olunmuşdur.

XVII əsrdə saxsı məmulatlarının yaranması üç istiqamətdə inkişaf edirdi – şirli və şirsiz qablar, eləcə də tikinti materialları. [1] Tezliklə XVII əsrin sonlarında baş verən iqtisadi tənəzzül dulusçuluğa da təsir göstərdi. Bildiyimiz kimi XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixində xanlıqlar dövrü kimi səciyyələnilir. Xanlıqlar dövründə daha çox məişət qabları istehsal olunurdu.

Orta əsrlərə aid fayans qab. Naxçıvan Xan Sarayı.

Orta əsrlərdə Azərbaycanın digər inkişaf etmiş şəhərlərində olduğu kimi Naxçıvan şəhərində də xalçaçılığın inkişafı kütləvi hal almışdı. Naxçıvanda ipəkçiliyin inkişafı nəticəsində ipəkdən də xalçalar toxunmağa başlanmışdır. Orta əsr Naxçıvan xalçaçılığına aid məmulatları dövrləşdirmək mümkün olmasa da Azərbaycanda olmuş səyyahların yazılarından, mütəfəkkirlərin əsərlərindən Naxçıvan xalçaçılıq sənətinin orta əsrlərdə mövcudluğunun şahidi oluruz. “Hüdüd əl-ələm” əsərində, X əsrdə Naxçıvanın “zili” xalçaları ilə şöhrət tapması qeyd olunur. [5] Eyni zamanda XIV əsrdə yaşamış Həmdullah Qəzvini Naxçıvan sənətkarlarının yüksək keyfiyyətli xalçalar toxumalarından xəbər verir.

Qeyd edək ki, Naxçıvanın Culfa rayonunda xalçaçılıqda geniş istifadə olunan təbii boyaq bitkisi ilə zəngin olması orta əsrlərdə Culfanın boyaqotu və qırmız ixrac edən mərkəzə çevirdi. Bildiyimiz kimi Naxçıvan Atabəylər dövlətinin paytaxtı olmuşdur. Bu illər ərzində qədim şəhərdə sənətkarlıq inkişaf edirdi. Məlumatlara əsasən bu dövrdə “zili”, “şəddə”, “vərni”, “kilim” və s. kimi xalça növləri toxunurdu. Bəzi xalçaçı alimlərin fikrinə görə “vərni” və “şəddə” ilk dəfə Naxçıvanda toxunub, daha sonra başqa yerlərə yayılıb. [6] Azərbaycanın görkəmli xalça tədqiqatçısı Lətif Kərimovun dediyinə görə orta əsr Azərbaycan xalçalarının bədii tərtibatında Memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin və Əhməd Əyyub oğlu Naxçıvaninin rolunu qeyd etmək olar. Çünki hər iki memarın yaratdığı abidələrin üzərindəki ornamentlər xalça naxışlarını xatırladır. Bu səbəbdən Lətif Kərimov səhv edə bilməzdi. Bu fikirdən çıxış etsək qeyd edə bilərik ki, X-XII əsrlərdə Naxçıvanda xalçaçılıq yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. XV yüzillikdə Naxçıvan xalçaçılığının yaşadığını göstərən faktlardan biri də bu dövrdə Qərbi Avropalıların Azərbaycan xalçalarına maraq göstərməsidir. Naxçıvan xalçaçılığına aid əlimizdə olan nümunələr XVIII-XIX əsrləri əhatə etsə də ötən il 2018-ci ildə Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə XVII əsrə aid Naxçıvan xalçası vətənimizə qaytarılmışdır. [7] Həmin xalçanın ara sahəsi mücərrəd formalı “çələbi gölü” və irihəcmli “palmetta” elementləri ilə bəzədilib, naxışlarda ağ, göy, qızılı və digər rənglərdən istifadə olunaraq harmonik vəhdət yaradılmışdır. Bu xalçanın özü XVIII əsr Naxçıvan xalçaçılığından kifayət qədər məlumat verir. Eyni zamanda 2018-ci ildə Naxçıvan xalçaçılığına məxsus digər bir nümunə “Azərxalça” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti tərəfindən alınaraq vətənimizə qaytarılmışdır. Xalça Cənubi Afrika Respublikasının Yohannesburq şəhərindəki bir kolleksiyada olmuşdur. XIX əsrə aid olan xalça 1870-ci ildə Naxçıvanın Şahbuz bölgəsinin Biçənək kəndində toxunmuşdur. Naxçıvan xalçaçılığı üçün ənənəvi olan dəvə karvanı bu xalçada da ilmə-ilmə işlənmişdir.

Orta əsrlər dövründə inkişafını davam etdirən sənətkarlıq növlərindən biri də metalışləmə sənəti idi. Qədim dövrdə olduğu kimi orta əsrlər dövründə də metalışləmə sənətinə dair əldə edilmiş qiymətli məmulatlar öz sözünü deyir. Metalışləmə sənət kimi Azərbaycanda sənətkarlığın əsas növlərindən biri idi. Ustalar metal üzərində işləyərək onlara bədii dəyər qatırdılar. Buna görə də bədii metal Azərbaycan sənətkarlığında eləcə də Naxçıvan metalışləmə sənətində xüsusi yer tutur. IX-XIII əsrlərdə əmək alətləri və metalışləmə texnikası təkmilləşirdi. Azərbaycanda eləcə də Naxçıvanda metalışləmə sənətinin əsas üç növü inkişaf etmişdir. Söhbət dəmirçilik, misgərlik və zərgərlik sənətindən gedir. Hər biri müəyyən inkişaf səviyyəsinə çataraq bədii metal yaradıcılığında misilsiz rol oynamışdır.

Aparılan arxeoloji araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, misgərlik sənəti orta əsrlər dövründə də yaşayıb. Bildiyimiz kimi qədim dövr misgərlik sənətinə aid nümunələr Naxçıvan ərazisindən aşkar olunmuşdur. Eyni zamanda orta əsrlər dövründə də misgərlik sənətinə aid nümunələrə rast gəlinmişdir. Misgərlik xalq yaradıcılığı ilə bağlı sənət sahəsi olmuşdur. Buna görə də dövrümüzədək gəlib çatan misgərlik nümunələri məcməyi, qablama, qazan, gülab çəkmək üçün mey, piyalə, dolça, nimçə və s. olmuşdur. Adı çəkilən hər bir məmulat məişətdə istifadə edilmişdir. Sözügedən nümunələrin bədiiyyəti isə onların üzərində təsvir və ornamentlərinin olmasındadır. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda mis məmulatının hazırlanması üçün xam metal Qafan və Naxçıvanda idi. [1] Lakin buna baxmayaraq XIII-XIV əsrlərdə monqolların dağıdıcı işğalları Naxçıvanın mis istehsalını müəyyən qədər tənəzzülə uğratmışdı. XVIII əsrdə isə bütün Azərbaycanda olduğu kimi Naxçıvan şəhərində də misgərlik sənəti yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı.

XIX əsrə aid mis satıl.

Metalışləmənin digər qolu olan zərgərlik sənətinin orta əsrlərdə inkişaf etdiyini göstərən çoxlu sayda kişi və qadın gümüş kəmərləri, gümüş toqqalar, gümüş boyunbağlar, sırğalar, qızıl boğazaltı çəçik və s. kimi zinət əşyaları günümüzədək gəlib çatmışdır. [2] İnsanlar hər zaman gözəlliyə meyl etmişlər. Ona görə də zinət əşyalarına maraq olması orta əsrlər üçün təəccüblü hal deyildi. Bildiyimiz kimi zərgərlik sənətində bir çox texnikalardan istifadə olunur. Naxçıvanda daha çox minaçılığın pərdəli mina növündən geniş şəkildə istifadə olunurdu. Bədiiyyəti ilə göz qamaşdıran zərgərlik əşyaları müxtəlif şəkildə bəzədilirdi. XVIII-XIX əsrlərdə bütün Azərbaycanda olduğu kimi Naxçıvan bölgəsində də bəzək əşyalarının hazırlanması yüksələn xətlə inkişaf edirdi. [8] Naxçıvan zərgərlərinin hazırladıkları məmulatların üzərində digər ornamentlərlə yanaşı həndəsi ornamentlərə də rast gəlinir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda yayılan zinət əşyalarından biri olan qarabatdaq daha çox Naxçıvan zərgərlik sənətinə məxsusdur. [8] Qarabatdaqlar dördkünc formada olurdu. Ətəklili qarabatdaqların aşağı hissəsinə bəzən ay və ulduz formasında fiqurlar bənd edilirdi. Bununla yanaşı “çəçik”, “silsilə”, “sərmə”, “gərdənbağı”, “sinəbənd”, “gəndənbənd” kimi boyun-sinə bəzəkləri də Naxçıvan bölgəsində geniş yayılmışdır.